

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Қазақ тіл білімі кафедрасы

ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы,
профессор, көрнекті тіл маманы, әдебиет сыншысы,
публицист М.С. Серғалиевтің 85 жылдығына арналған
«МЫРЗАТАЙ СЕРҒАЛИЕВ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

Астана, 2023

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ**

**ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор,
көрнекті тіл маманы, әдебиет сыншысы, публицист М.С. Серғалиевтің
85 жылдығына арналған
«МЫРЗАТАЙ СЕРҒАЛИЕВ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Астана 17 наурыз 2023 жыл

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2
Қ70

Баспаға Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ғылыми кеңесі ұсынған

Редакция алқасын басқарған: Сыдықов Е.Б.

Редакция алқасы: А.Бейсенбай, Қ.Саркенова, Б. Әбдуәліұлы (жауапты шығарушы),
Маликов Қ., Кенжалин Қ.К.

ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, көрнекті тіл маманы, әдебиет сыншысы, публицист М.С. Серғалиевтің 85 жылдығына арналған «МЫРЗАТАЙ СЕРҒАЛИЕВ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2023. – 345 б.

ISBN 978-601-337841-1

Қазақ тіл білімінің қалыптасуы, дамуы, бүгінгі көтерілген дәреже-биігі – қазақ ғалымдарының ондаған жылдарғы ұжымдық ізденістерінің жемісі. Осы ұжымның ішінде М.Серғалиевтің есімі оқшау аталатын мамандар қатарында тұрады. Ол тіл білімі, публицистика, әдістеме бағытында қатар еңбек етіп, қазақ руханиятында өзіндік із қалдырды. Бүгінде ғалым-ұстаздың қалыптастырған ғылыми мектебі өз жұмысын жалғастыруда, сонымен қатар серғалиевтану ізденістері де басталып келеді. Жинақта жарық көрген ғалымның ғылыми мұрасына арналған зерттеулер – сол жұмыстардың нақты көрсеткіші.

Конференция Мырзатай Серғалиевтің ғылым мұрасын зерделеуге және жалпы филология мәселелеріне арналған. Жинақта отандық зерттеушілермен қатар, түркі тілдес елдер ғалымдарының тіл, әдебиет, тарих, әдістеме салалары бойынша жасаған баяндамалары мен мақалалары жарияланып отыр.

ISBN 978-601-337841-1

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2

© Қазақ тіл білімі кафедрасы, 2023

М. МАҒАУИН ӘНГІМЕЛЕРІНІҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*ЖАҚЫПОВ Ж.А.,
Л.Гумилев атындағы ЕҰУ, филология
ғылымдарының докторы, профессор
ТУРСЫНБЕК Р.,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистрант,
Астана, Қазақстан*

Аңдатпа. Көркем әдебиет тілі үнемі өзгеріп, дамып отырады. Оған әртүрлі құбылту құралдары, сөздегі астарлы қолданыстар, авторлық жаңа сөздер, жеке шығармашылық тұлғаның стилистикасы әсер етеді. Қазақ әдебиетінде жазушылардың мәнері мен көркем әдебиет тіліне енгізген жеке өзгерістері көңіл аудартады. Бұлар сөздіктерге кірмеген сөздер болғандықтан зерттеуді талап етеді.

Аннотация. Язык художественной литературы постоянно меняется и развивается. На него влияют различные средства изменения, метафорические употребления, авторские новые слова, стилистика индивидуальной творческой личности. В казахской литературе обращает на себя внимание стиль писателей и изменения языка художественной литературы. Они требуют исследования, поскольку эти слова не включены в словари.

Abstract. The language of fiction is constantly changing and developing. It is influenced by various means of change, metaphorical usages, author's new words, stylistics of an individual creative person. In Kazakh literature, writers' style and individual changes to the language of fiction are noteworthy. These require research as they are words that are not included in dictionaries.

Қай кезеңдегі зерттеулерді алсақ та тілдің даму тарихы өзгермелі екенін байқаймыз. Лексикалық қор қоғамның өмір сүру дағдысына, тұрмыс- тіршілігіне, мәдени құндылықтарына сәйкес үнемі толығып отырған. Кейбір сөздер ұмытылып, қолдану аясы тарылған, енді біреулері тілге жаңадан енген, кейбіреулері мүлдем заңдылыққа бағынбай, нормаға сай келмейді. Осы тұрғыда тілдік факторларға көркем әдебиеттің тигізетін ықпалы да үлкен. Әдеби шығармалар көбінесе автордың жеке көзқарасын танытатындықтан тілдік ерекшеліктерді көптеп кездестіруге болады.

Сөз көркем мәтіннің ең маңызды элементі. Көркем шығармадағы сөз поэтикалық мағынаның тасымалдаушысына айналып эстетикалық эмоцияны тудыру қабілетіне ие болады. Шығармашылық процесте көркемдік мән болу үшін дұрыс қолданылған сөздің маңызы айырықша. «Өлі сөз жоқ - олардың бәрі белгілі бір тіркесімде өмірге келеді» (Толстой, 1958,113). Көркем шығармадағы сөз мағыналық қабаттарға ие болғандықтан оның мазмұны екі өлшемді болады. Кез- келген сөз (әдеби немесе әдеби емес) көркем бейне және сөздік бейнені жасауда құрал бола алады. «Сөздер мен тілдік формалар жоқ бейнеге материал бола алмайды (Виноградов, 1963,119). Қазақ ғалымдарынан көркем туынды тілін тереңірек зерттегендердің бірі Рабиға Сыздық былайша пікір білдіреді: “Көркем туындының тілін көркем лингвистикалық стилистика тұрғысынан талдау дегеніміз тілдің жеке бөліктерін единицаларын түгенду емес, сол бөліктердің айталық сөздердің, сөйлемдердің, тіркестердің қолданысын, қолданыстағы көрінісін

зерттеу болмақ. Нақтылай айтсақ, сол емес, сол сөздердің қолданысы қандай мақсатты өтеп тұр, солар арқыллы жазушы нені, қалай суреттеп тұр – осыларды тану керек” [1, 241 б]. Күнделікті ауызекі сөйлеуде кез- келген сөз шығармашылық тұлғаның қаламымен эстетикалық түрленуге ұшырайды. Сөз қолданудың көптеген әдістері бар: поэтикалық көркемдік, метафора, метонимия, салыстыру, эпитет, парафраза, аллитерация, ассонанс, т.б.

Қазақ тілінде лексикалық, стильдік, грамматикалық, туынды құралдарды қолданудың жалпы қабылданған ережелерімен байланысты норма ұғымы бар. Бұлардан ауытқу көп жағдайда қате, бірақ әдеби мәтіндерде оны көркемдік мақсатпен негіздеуге болады. Тіл нормасын бұзу болып танылса да көркемдік жағынан маңызды. Сөйлеуде нормаланған тілдің әртүрлі ережелерінің бұзылуы окказиональды лексемалардың пайда болуына әкеледі. Көбінесе әдеби шығармалардың авторлары окказионализмдерге жүгінеді, өйткені салыстырмалы түрде шағын формалды құрылымы бар мұндай сөздер мазмұн жағынан өте сыйымды. Өзінің бірегейлігі мен балғындығына байланысты оқырман назар аударады және автордың ниетінің ашылуына ықпал етеді.

Көп уақыт неологизмдердің бір бөлігі болып қарастырылып келген окказионализмдер туралы тұжырымдамалар көп. Х. Нұрмұхановтың пікірінше “окказионалды сөздер деп не жасалу жолдары дағдылы көрінбей (жылымық - жылмая, өрлеу - өргү), не мағыналары айқын болмай (тәуелеу, жеңке, жұбап), не тіл практикасына келісімді келмей (шаруакеш), қысқасы аса табиғилық таныта қоймай тұратын авторлық қолданымдарды айту және бұларды потенциалды сөздермен шатастырмау дұрыс сияқты” [2, 288 б.].

Л. Еспекованың анықтамасына сүйенсек: “Окказионализмдер дегеніміз - белгілі бір қаламгерге тән, тосыннан пайда болатын, тілдің сөз тудыру тәсілдеріне сәйкес те сәйкессіз де жасалатын, контекст қалауына қарай қызмет атқаратын, әдеби тілімізге, сөздіктерге кіру қабілеті шектеулі, үнемі жаңашылдығымен, экспрессивтілігімен ерекшеленетін бір қолданар сөздер” [3, 25 б.]. Окказионализм тілдің барлық деңгейлерінде көрінетіні белгілі. Сонымен бірге зерттеушілердің ең үлкен қызығушылығы окказиялық сөзжасамның лексика саласына бағытталған. .Н.И. Фельдман «кездейсоқ сөз» және «потенциалды сөз» терминдерін синонимдер ретінде қолданады, алайда соңғысының сәтсіздігін атап өтеді. Оның ойынша, окказионал сөздердің тілге ену «потенциалы» жоқ [4, с. 64-73.].

Әр түрлі ғалымдардың авторлық жаңа сөздерді жасалған зерттеулерін талдағаннан кейін окказионализм және окказионал сөздер тән келесі негізгі белгілерді ажыратуға болады:

1. Сөздің тілге емес, сөйлеуге жатуы. Тіл нормасындағы окказионализмге байланысты сөйлеу фактісі мен арасындағы қайшылық ұғымы тілдік жағдаят емес, нақты сөйлеуден көрінеді.

2. Сөзжасамдық өндіріс. Окказионализм контекстік қажеттілігіне байланысты әрқашан туынды болып табылады.

3. Шығармашылық. Тілдің жүйелік бірліктерінен айырмашылығы, ол болуы мүмкін дайын күйінде қайта-қайта шығарылады, кездейсоқ бірліктер, оларды пайдаланудың әрбір нақты жағдайы жаңадан жасалады. Окказионализмдер

сөйлеу бірліктерін жасады. Окказионализмді дәйексөзге қайта пайдаланған кезде бірінші болған шығарманы пайдаланады.

4. Аномалия. Тілдік нормадан саналы түрде ауытқу ретінде окказионализмді пайдалануға тілдің мәнерлілігінің құралдары мүмкіндік беретін қосымша ақпарат.

5. Автордың болуы. Белгілі бір авторға тиесілігі окказионализм мен жиі қолданылатын сөздер, неологизмдердің басты айырмашылығы .

6. Бір реттік. Окказионализмды автор белгілі бір сөйлеу жағдаятында, белгілі бір контексте, бар тілдік бірліктер жеткіліксіз болған жағдайда бір рет қолдануы үшін жасайтыны белгілі [1, с. 6].

7. Экспрессивтілік. Кездейсоқ сөздерге қарағанда эмоционалды түрде боялған, бар сөздер мен оларға сәйкес сөз тіркестері.

8. Контекстік тәуелділік. Окказионализмдерде жағдай мен контекст болмаса белгілі бір сөйлеуге байланысты оның сыртындағы бірліктің лексикалық мағынасын түсіну мүмкін емес [1, с. 7-8].

9. Номинативті тандау. Көбінесе белгіленген тұжырымдама немесе құбылыс үшін қазірдің өзінде тарихи қабылданған анықтама бар. Осылайша, окказионалды мағына ең көп тарағанға айнала алмайды және белгілі бір құбылыстың белгілі бір мағыналар жиынтығының және жалпы сөйлеудің шеткі жағында қалады.

Н.Г. Бабенко окказионализмдердің құрылымына қарай келесі классификациясын ұсынады:

1. Фонетикалық окказионализм. Олар автор қолданғанда дыбыстардың тіркесімі көмегімен пайда болатын тіл жүйесінде тіркелмеген фонемалардың тіркесімі, осылайша белгілі бір семантикалық мағына береді.

2. Лексикалық окказионализмдер. Сөздердің бұл түрін жасау үшін автор тілде бұрыннан бар морфемалар мен аффикстерді біріктіретін сөзжасамдық принциптер қолданады.

3. Грамматикалық окказионализмдер. Бұл типтегі сөздер грамматикалық формаларды, құрылыстарды немесе сөйлеу бөліктерін қолдануда стандартты еместігімен сипатталады.

4. Семантикалық окказионализмдер. Окказионализмнің бұл түрі

тілде бұрыннан бар, контекстке байланысты жаңа мағына алатын сөздер.

5. Сөздердің кездейсоқ тіркестері жалпы семантикалық мағынасы бар лексемалардың тіркесімі емес және семантикалық келісу тіл заңдарына қайшы келеді. Дегенмен, контекстік семантикалық ауысулар мүмкін және сөз тіркесінде жалпы семалардың пайда болуына себепші болады.

6. Графикалық окказионализмдер. Тұтас сөзді немесе оның бір бөлігін көбінесе қалың графикалық әріппен көрсету [5, с. 9-15].

Дәрежесіне қарай окказионализмнің келесі түрлерін ажыратуға болады:

1. Бірінші дәрежелі окказионализмдер – әдеби тілдің құрамында сөзжасамдық нормаларына сәйкес жасалған потенциалды сөздер.

2. Екінші дәрежелі окказионализмдер – жартылай стандартты емес туынды сөздермен жасалған, нормадан ауытқу бар, бірақ ана тілінде сөйлейтіндер үшін түсінуде қиындықтар туғызбайды.

3. Үшінші дәрежелі окказионализмдер – мүлде стандартты емес туынды сөздермен жасалған. Тілдің нормаларысынан айтарлықтай ауытқу бар. Көп жағдайда деректер сөздердің әдеттегі бірліктер арасында да, окказионалдар арасында да синонимдері жоқ.

Окказионализмдерді түсіндіру тәсіліне қарай топтарға бөлуге болады:

1. Айқын окказионализм. Олардың құрылымы контекстке қарамастан түсінікті, құрамдас бөліктер лексикалық мағынаны және олардың арасындағы семантикалық қатынасты түсінуге мүмкіндік береді.

2. Тек контекстен тыс лексикалық мағынасын түсінуге болатын контекстік окказионализмдер.

3. Мәдени шартты окказионализмдер. Экстралингвистикалық факторларды пайдалану арқылы ғана түсіну мүмкін болады.

Қазақ әдебиетінде өзіндік стилистикасы мен тілдік қағидаттары бар жазушылар баршылық. Сондай жазушылардың бірі – Мұхтар Мағауин. Автордың сөз қолданыстары мен тілдік заңдылықтарды өзгеше қолдануы бұған дейін де ғалымдардың назарын аударып келген. Ол тілдік қолданыстар сөздердіктерде жазылып, талқыландықтан әлі де көп зерттеулерді талап етеді деп ойлаймын. Окказионализмдердің қолданылуы автордың көп нәрсеге

ұмтылуымен түсіндіріледі. Оның мәнерлілігі, қысқалығы, тавтологиядан аулақ болу қажеттілігі, өз бағасын беру, сипатталған зат немесе құбылыс, оқырманның назарын өзінің ерекше формасына байланысты сөзге аударуға ұмтылу, сондай-ақ жоқ ұғымдарды белгілеуді жатқызуға болады. Жазушының тәуелсіздік жылдарынан кейін жазылған соны әңгімелерін зерттеу әдебиет үшін де, лингвистика үшін де өте маңызды.

Автордың мифологиялық “Қуыршақ” әңгімесінде авторлық сөз кездеседі: “Қыз таң қалғандай, әлде өкінгендей әнтек кідірді де ,тағы бір сом шығарып, тағы бес бытыра алды”. Бытыра сөзін контекске енгізу арқылы мағына күшейе түсіп, оқырман тарапынан сөйлемнің мағынасын түсінуге қызығушылық артқан. Бұл сөз “мылтықтың оғы” деген мағынаға сілтеп тұр. Алайда автор “бытыра” сөзін қолданбаса әсер күшеймеуші еді. Тарихи аңызға негізделген “Келде мұнара” әңгімесінде жұртшылыққа таныс, алайда қолданыста жоқ, автордың кездейсоқ шығарған сөз тіркесі жолығады: “Шыңғыс қаған – Құлағу Елхан әулетінен соң әлденеше патшалыққа ыдырап, бар қуаты бөлшектенген Иранды аяусыз тапады”. Тілде “таптау, таптады” сынды іс- қимылды білдіретін сөздер кездеседі. Тапады сөзі қаламгердің өзі тудырған сөз деп айта аламыз. “Аяусыз тапады” деген бүтін сөз тіркесін алсақ жаңа тіркес ретінде есептелгенімен, қазақ тілінде сөйлейтін жалпыға ортақ дәрежеде түсіну қиындық тудырмайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Сыздық Р. Сөз құдыреті. Алматы: 1997. –241 б.
2. Нұрмұханов Х. Сөз және шеберлік. – Алматы: Ғылым, 1987. – 288 б.
3. Еспекова Л. Қадыр Мырзалиев поэзиясындағы окказионализмдер. Филол. ғыл. авторефераты ... Алматы. –1998. –25 б.
4. Фельдман Н.И. Окказиональные слова и лексикография // Вопросы языкознания. 1957. № 4. с. 64-73.
5. Бабенко, Н.Г. Окказиональное в художественном тексте. Структурно- семантический анализ: учеб. Пособие / Н.Г. Бабенко. – Калининград: Изд-во КГУ, 1997. -84 с.

ЗАИМСТВОВАННЫЕ СЛОВА, ВХОДЯЩИЕ В СОСТАВ ФЕ ЯЗЫКА ПРОИЗВЕДЕНИЙ МАХТУМКУЛИ

БЕКДЖАЕВ Т.Б.

*Туркменский Государственный
университет имени Махтумкули, старший
преподаватель, кандидат филологических
наук, Туркменстан, Ашхабад*

Взаимная связь тюркоязычных и персоязычных народов имеет древнюю историю. В результате этих отношений в произведения тюркоязычных авторов и в тюркские языки проникли персидские лексические элементы, а в произведения авторов, пишущих на фарси, и в персидский язык тюркизмы.

Как известно, художественные произведения и научные работы писались на арабском и персидском языках. В источниках по истории литературы отмечается, что в Средней Азии VIII-X веках широкое распространение получил арабский, а в X-XV веках персидский язык [8, 139]. В результате сильного влияния на туркменский язык и литературу этих языков, в произведениях туркменских авторов в известной степени присутствуют персидско-таджикские слова.